

проф. др Родољуб Кубат
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за Свето Писмо Старог Завета
rkubat@bfspc.bg.ac.rs

Теологија ‘слободних робова’*

Увод

Углавном се на старосавезну историју и развој теолошких идеја унутар ње гледа из једне уже богословско-егзегетске перспективе, која често занемарује дубинску повезаност религијског и социјалног аспекта. Иако Стари Савез представља широк дијапазон теолошких идеја које су се временом модификовале, постоје унутрашње или дубинске структуре које се могу назвати Истине вере, а које су оквиривале и идејно усмеравале теолошка размишљања библијских писаца. Један од основних постулата јахвеизма био је да вера у Бога подразумева адекватан однос према другом човеку. Религијски аспект неодвојив је од социјалног. Човеково унутрашње религијско уверење по природи ствари се одражава на социјалном нивоу. У том смислу, важно је увидети спону између религијског и социјалног код библијских теолога, нарочито пророка, у односу на свет у којем су они живели. Ту се показује велика, може се рећи суштинска, разлика између тада општеважећих религијско-социјалних принципа и пророчких теолошких увида.

1. Религијско-социјална схваћања светиа у којем је настао Израил

Стари Израил, као народ, ступио је на историјску сцену када су многа царства и многи блискоисточни народи већ увелико прошли дугачак пут цивилизацијског развоја и створили богату културу. То је доба египатског Новог царства – доба великог процвата и експанзије. Истовремено Египат је био цивилизација стара већ више од петнаест векова. У Месопотамији су већ одавно са историјске сцене нестали Сумери и Акађани. Већ су увелико били прошлост Саргон Велики, Хамураби, Зимри-Лим... Хеврон је тада био град неколико миленијума стар; Феничани су одавно прекстарили Средоземно море. То је доба када су на политичкој сцени доминирали: Египат, Хетитско царство, Асирија, Митани. Писменост се распростирала по највећем делу Блиског истока; одавно су били написани *Еп о Гилгамешу*, *Енума Елиш*, *Поуке за краља Мери-ка-реа* итд. Велике пирамиде – ремек дело египатских инжењера – биле су саграђене хиљаду година пре. Свет у којем је никао

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 „Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Израил одавно је изградио храмове, градове, путеве, имао сопствену теологију, државу и њену моћну идеологију.

Људи старог Блиског истока временом су изградили етичку и естетску визију света. Темел њихове етике и естетике били је религијско уверење. Заправо, древни Блиски исток је у основи изградио религијску слику стварности која је доминирала у свим аспектима људског живота. Наравно, и религијска свест је доживела више трансформација, постојале су различите варијације често истог или врло сличног религијског модела. На историјској сцени смењивали су се народи који су уносили неке своје особености, мада је основна конструкција остала истоветна. То се, пре свега, може видети у религијској и политичкој свести које су биле врло преплетене. Иначе, древна цивилизација Блиског истока била је вишеструко сложена и богата. У ранијој науци владале су многе предрасуде (често идеолошке) о источњачким деспотијама, робовласничком друштву, предкритичкој мисли итд. У новије време све већи број пронађених записа и осталих артефаката на нови начин приказује свет древне цивилизације.

Без обзира на још многе непознанице, и уз ризик да се донекле поједностави стара блискоисточна мисао, главна духовна конструкција у основи се може реконструисати. Наиме, живот тадашњег човека био је саображен животу шире заједнице којом је владао јасан друштвени поредак. Друштвена структура била је наглашено пирамидално-хијерархијског устројства. Стари Месопотамљани, као и Египћани, веровали су да је монархија богомдана форма функционисања друштва. Владар је био на врху друштвене лествице као неприкосновени господар. Његов статус био је посебан у односу на све друге. Потом су долазили чланови владарске породице, који су често заузимали високе државне функције, затим високи дворски службеници (саветници, званичници, високо свештенство). Представници ових сталеза углавном су били и велики земљопоседници. Високо и важно место у друштву заузимали су и помесни управници, потом њихови службеници. На нижем ступњу су били трговци и занатлије, док су на најнижем били сељаци, надничари и робови. На њиховом раду почивала је цела друштвена структура.

Круну пирамидалне друштвено-политичке структуре чинио је владар, који је у ранијем периоду у Месопотамији био чувар града-државе у име божанског заштитника града. У каснијим царствима то се односило на читаву државу. Текстови с половине трећег миленијума сведоче о врло развијеној владарској идеологији заснованој на религијском уверењу. Део натписа из града-државе Лагаш (око 2450) описује владара као божанско биће – њега су створили и однеговали богови:

Нингирсу (бог-заштитник Лагаша) положи семе за Енатума (владара Лагаша) у утробу [...] радоваше се Енатуму. Инана (богиња) беше му пратња и назва га Еана-Инана-Иб-галакакатум (достојан у храму Еана-Инане од Ибгала), те га постави у посебно крило Нинхурсаг (богиње мајке). Нинхурсаг [му даде] своју посебну дојку. Нингирсу се радоваше Енатуму, семену које Нингирсу положи у утробу. Нингирсу га измери педљом, у (дужини од) пет лаката он постави своју подлактицу на њега: (беше) пет лаката, један педаљ! Нингирсу, с великом радошћу, [даде му] краљ[евство Лагаша].¹

¹ *Corpus des Inscriptions "royales" présargonique de Lagash*, Ean. 1: iv-v, E.Sollberger/J.Cooper, 1971, 1C5acf.

Владари су на посебан начин били “божији синови“, тако Хамураби за себе каже да га је родио бог Син, а Липитиштар се доживљавао сином бога Енлила. Владарева светост изражавала се на више начина. Он је био „владар земље“ или „господар четири области универзума“, што се првобитно односило на богове. За једног академског владара се каже: „Нарам-Син, снажан мушкарац, бог Акада, владар четири стране (тј. универзума): Лугал-ушумгал, писар, намесник Лагаша“.²

Слична схватања постојала су и у Египту. На једном месту Аменофис II из Амаде слави фараона: „љубљени телесни син Ре-а,...добри Бог, Ре-ово створење, владар,...слика Хоруса на трону свог оца, велик у моћи“.³ Титула се појављује у Новом царству, нарочито код 18. династије: „слика Ре-ова“, „света слика Ре-ова“, „жива слика на земљи“ итд. Фараон је „блистава слика господара свемира и створење богова од Хелиополиса... Ре га је створио... као живу слику“.⁴ У једном текст се за њега каже: „он је бог који својим делима чини да живимо“. Тако Ехнатон значи „стваралачка манифестација Атона“.⁵ Фараон сам за себе каже: „Ја сам његов (Озирисов) син, његов штићеник, његова слика која од њега долази“. На једном месту Амон каже Аменофису III: „моја жива слика, створење мојих удова“. Ознака „слика Божија“ за владара је присутна и на простору Ханана. Тако један текст каже: „Отац краљев, мој господар; беше слика (salam) Вал-а; и краљ, мој господар; слика је Вал-а“.⁶ Владар је живео у блиској вези са боговима, али је истовремено живео међу људима. Он је представљао суштинску спону између богова и људи, између космичког и друштвеног. Учешћем у божанском животу он је био творац живота и плодности.⁷

Владар је био јемац и бранилац космичког поретка чија је земаљска паралела била „закон и поредак“.⁸ Државни поредак има своје религијско утемељење; верско и световно су интегрална форма друштвене стварности. На челу политичко-верског поретка стајао је владар лично.⁹ Све остале улоге (службе) изводиле су се из његове, било да је у питању верско-храмовна – било политичко-економска. Заправо, владар и његови поданици треба да подражавају богове, јер су они одговорни за космички поредак. Космички поредак је парадигма друштвеног поретка. Поредак који су успоставили богови (са врховним богом) мора да се одражава и на земљи. Стога су људи били дужни да освештају земљу. Изградња храмова и градова, као и култивисање пољопривредних ресурса је сакрални чин, јер се тиме творевина ослобађа дивљине и хаоса. Осмишљеним захватима у природи успоставља се ред, поредак надвладава хаос. Поретком се надвладава стихија природа, а такво устројство мора да влада и у људском друштву.

² F. Thureau-Dangin, *Reueil des tablettes chaldéennes*, Paris 1903, 165-166.

³ Уп. Н. Wildberger, *Das Abbild Gottes, Gen 1, 26-30* (ThZ 21), 485.

⁴ Уп. W. H. Schmidt, *Die Schöpfungsgeschichte der Priesterschaft*, Neukirchen 1964, 138.

⁵ J. van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom*, in: I. Shaw (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University Press, 2000, 276. (Ј. ван Дијк, *Период Амарне и позно Ново царство*, у: И. Шо [прр], Оксфордска историја старог Египта, Београд 2004, 412).

⁶ Уп. W. H. Schmidt, *Die Schöpfungsgeschichte der Priesterschaft*, 140.

⁷ М. Eljajade, *Istorija verovanja i religijskih ideja I*, Beograd 1991, 69.

⁸ А. Kuhrt, *Сјари Исјок од 3000. го 330. јогине п.н.е. I*, Beograd 2004, 145.

⁹ А. Kuhrt, *Сјари Исјок*, 31.

Према египатској теологији светом управља *maat*, појам који би се могао превести као истина, правда, исправан поредак, равнотежа и сл. Фараон је био отеловљење божанске *maat*. *Maat* је спона између божанског и људског.¹⁰ Отеловљење божанске *maat* – фараон је истовремено чувао (одржавао) космички и друштвени поредак, самим тим он је био носилац живота. Пошто друштвени поредак представља један вид космичког поретка, сматрало се да царство постоји од почетка света.¹¹ Творац је био и први цар – космогонија и настанак државе су истовремени, то су два аспекта исте стварности. Први владар је био бог, касније су га наследили фараони. То је у основи значило да су држава и друштвене институције израз божанске *maat*. Бог Ра при стварању „успоставља ред (*maat*) уместо хаоса“, он је фараона поставио да влада земљом „увек и вечно“, док владар на земљи, подражавајући божански захват, доноси ред уместо нереди. Сам бог небески поредак успоставља на земљи. Неред или хаос огледа се у разореном друштвеном поретку или у најезди спољашњих непријатеља. Други народи који потцијално или непосредно прете држави су олочење зла и хаоса. Међутим, фараон није могао да влада својеволно – независно од *maat*. Он је морао да влада у складу са њом; само је тако успостављана везе између небеског и земаљског. Владање по божанској *maat* значило је и одржавање космичког поретка. Фараон је после смрти прелазео у божански пантеон. Очување фараонове мумије – због чега су и грађене пирамиде – значило је спасење државе и његових поданика. Сама друштвена структура, која је била изразито пирамидално-хијерархијска, указивала је на божанско. Постоји онај који је на врху и он устројава све остало.

Сваки Египћанин био је дужан да свој живот усклађује са свевладајућом *maat*: „био сам човек који је волео *maat* и мрзео грех, знајући да се бог ужасаваша (греха)“. Поредак је могућ уколико се све друштвене структуре равнају спрам владајуће *maat*. У основи то је значило да сви испуњавају своје друштвене улоге, без обзира коме сталезу припадали. Промене у друштвеном поретку сматрале су се као супротстављање *maat*, што је значило грех и неправду (*isfet*). То је свакако један од основних разлога зашто на Старом истоку није било озбиљнијих социјалних револуција. Прихватало се постојеће друштвено устројство, као богомдана форма, као сакрални поредак. Такву свест подгревала је и једна песимистична антропологија, нарочито у Месопотамији. Наиме, по месопотамском миту *Enuma eliš* човек је створен од крви злог демона Кингуа. Његова улога на земљи јесте да служи боговима, и да подржава поредак који су они успоставили.

Иако је живот на земљи требао да подражава небеске обрасце, између та два света постојала је велика разлика. Старе блискоисточне религијске замисли јасно су омеђавале човека. Граница између богова и људи је непремостива. То је био један од кључних мотива *Еџа о Гилјамешу*. Једина могућност партиципације у божанском јесте прихватање богомданог поретка, кога су оличавали храмови, зигурати, пирамиде, царске палате... То су била средишта из којих се пирамидално

¹⁰ J. Assmann, *Herrschaft und Heil: Politische Theologie in Altägypten, Israel und Europa*, München/Wien 2000, 38-39.

¹¹ M. Eljaje, *Istorija verovanja i religijskih ideja I*, 81.

успостављао поредак, који је као такав био освештан израз постојања. Била је то доминантна парадигма античког света, која је са извесним модификација, важила од почетака сумерских градова-држава до краја Римског царства. Слобода појединца у односу на успостављени поредак, није била замислива.

2. Израил – *iprošivšiježa vladajućim ideoloģijama*

У односу на велике народе који су изградили стару, блискоисточну цивилизацију, Израил је у политичком и културолошком смислу био занемарива историјска појава. О Израилу као народу може се говорити тек његовим уласком у Ханаан. То је најкасније могао бити 13. век пХ.¹² Научници сматрају да је негде у том периоду једна мања група Израилаца напустила Египат и упутила се у Обећану земљу. Без обзира у којој мери приповести о Изласку одговарају историјској стварности, један моменат је од посебне важности. Наиме, према библијском наративу, Бог је изабрао египатске робове и са њима склопио Савез. Приповест о Изласку говори о народу који је побегао из ропства у Египту, склопио Савез са Богом на Синају и упутио се у Обећану земљу. Док су код других блискоисточних народа носиоци савеза и посебног односа са Богом (боговима) били владари, Израилци су свој однос са Богом успоставили преко целокупног народа, који је пре тога робовао.

Перипетије кроз које Израилци пролазе, крећући се од Египта до Обећане земље, на необичан начин сведоче о једном дубоком осећају слободе. У приповести се често наилази на напетости између Мојсеја (Бога) и народа. Ништа се унапред не подразумева. Учесници догађаја активно и слободно доносе одлуке. На путу ка Обећаној земљи, остатак народа се често супротставља Мојсеју (Изл 32). Опис средишњег догађаја – склапања Савеза – јасно сведочи о томе. Мојсеј – посредник између Бога и Израилаца – саопштава народу вољу Јахвеову да би је они прихватили (Изл 24, 3.7). Када су прикупљани прилози за Ковчег, Бог се обраћа Мојсеју: *А ви ipримитиe дарове у моју часћи од сваког ко даје од срца* (25, 1). Прилог који се приноси Богу, треба да је од срца, то јест дат у слободи и љубави. Заправо, читав концепт Изласка заснован је на идеји слободе.

Ништа мање значајан није ни улазак и освајање Обећане земље. Библијски извештај о муњевитом рату не може се узети као стварни одраз историјских збивања. У библијским наукама, постоји теорија да се Израил мирно интегрисао у Ханан и временом постао доминантна етничка заједница, која је основала сопствену државу. Последњих деценија појавила се још једна врло занимљива претпоставка, која завређује посебну пажњу. Наиме, према мишљењу једног броја истакнутих стручњака,¹³ Израил је настао као резултат социјалне побуне унутар

¹² Најчвршће ванбиблијско сведочанство о томе представља Мернептахова стела, која се данас чува у Египатском националном музеју у Каиру. Опширније видети: M. G. Hasel, *Merenptah's reference to Israel: Critical Issues for the Origin of Israel*, у: R.S.Hess/G.A.Klingbeil/P.J.Ray Jr. (ppp), *Critical Issues in Early Israelite History* (BBRSupp 3), Eisenbrauns 2008, 47-59; P. R Davies, *Memories of Ancient Israel: An Introduction to Biblical History – Ancient and Modern*, Westminster John Knox Press 2008.

¹³ Уп. G. Mendenhall, *The Tenth Generation: The Origins of Biblical Tradition*, Baltimore 1973; N. K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel 1250-1050 B. C. E.*, New York 1979; G. Ahlstrom, *Who Were the Israelites?*, Winona Lake, 1986; N. P. Lemche, *Early Israel: Anthropological and Historical Studies on the Israelite Society before the Monarchy*, Leiden, 1985.

хананског друштва и уједињења са групом одбеглих робова из Египта. У обећану земљу су ушли одбегли робови носећи теолошки засновану идеју слободе и једнакости. У почетку су живели у брдовитом делу Ханана, а њима су се накнадно прикључили нижи друштвени слојеви из хананских градова, који су се у време велике најезде „народа с мора“ побунили против владајућих слојева и одбегли у брдски крај прикључивши се Израилцима. За такву тезу постоји обиље утемељених научних доказа.

У овом контексту, важно је напоменути једно археолошко откриће, које иде у прилог наведене тезе. Наиме, ради се о феномену такозваних израилских кућа из предмонархијског раздобља. Док је у градовима Ханана и широм Блиског истока постојао концепт урбаних насеља, према којем су били јасно одељени делови града за богате и сиромашне слојеве становништва, што се огледало и у богатству грђених здања. Тип израилске куће и читавог насеља представљао је један егалитаран друштвени концепт. Куће су прављене на једноставан начин и не постоје урбанистичка решења према којима су неки делови насеља издвојени од других у смислу социјалне раслојености житеља. То сугерише да је рани Израил, у периоду настанка и првих векова живота на простору Ханана, био је заснован на религијском устројству, у којем се у први план истицала социјална једнакост. Наравно, саобразно тадашњем ширем друштвеном и политичко-економском систему. Из те перспективе треба посматрати и библијску приповест о кули вавилонској (Пост 11), као и навод да је први утемељитељ града био Кајин – братоубица (Пост 4, 17). Приповести о раном Израилу и наведени текстови из библијске праповести имплицитно су врло критички настројени према тадашњем владајућем друштвеном систему.

Два битна историјска наратива везана за Излазак и насељавање Израила у самој основи заснивају се на идеји слободе и једнакости. Између та два догађаја стајала је пустиња, као место у којем је Израил у највећој мери осетио такав начин живота. Пустиња ће касније у свести пророка управо играти ту улогу. Пророци су се позивали на идеал пустиње, критикујући унутрашњу раслојеност Израила (Ос 13, 5). Иначе, номадско-пустињски начин живота носи у себи базичан егалитарни концепт,¹⁴ који није био могућ у тадашњем цивилизовано-урбаном систему. Ипак, за разлику од раније племенске једнакости која је била заступљена код многих старих номадских народа, у старом Израилу је идеја људске равноправности добила посебне теолошке обресе.

Међутим, потоња историја Израила је носила тешка искушења древним идеалима. Наиме, после успостављања етничке надмоћности у односу на друге народе на територији Ханана, Израилци су, у сукобљавањима са Филистејцима и другим народима, наишли на велика искушења. Боље организовани околни народи су на војном пољу бивали надмоћнији, па се временом поставило питање унутрашњег устројства Израила. Решење је била успостава монархије. Убрзо ће то довести Израилце у позицију да у време царева Давида и Соломона постану доминантна политичка величина, која је преузела контролу над земљом. Библијски писци ду

¹⁴ H. W. Robinson, *Corporate Personality in Ancient Israel*, Philadelphia 1964, 18-20.

добрим делом идеализовали дела цара Давида. Међутим, већ је Соломон означен као зачетник пропасти (1Цар 11). Наравно, тај проблем треба посматрати из ширег угла. Номадски уобличени Израилци, долазили су у све интензивнији додир са хананском земљорадничком културом. То се одражавало на њихове базичне навике и стил живота. Аграрни култови су у основи били исходиште тадашње паганске религијске свести, и носећа снага цивилизацијског процеса.

Убрзо су се појавили пророци који су се жестоко успротивили новим трендовима унутар Израила. Јахве у њиховој свести није могао да постане Бог државе и временских прилика. Он је имао једну сасвим другачију природу, и није се могао поредити са боговима из окружења сиријског света.¹⁵ Ипак, постојала је реална опасност 'хананизације' Јахвеа, будући да су нове животне околности, поготово везане за култове плодности, могле и сам Јахвеов култ увуку у сличан ритуални образац. Било је то реално искушење. Хананци су у цивилизацијском и кутуролошком смислу били неупоредиво надмоћнији од Израилаца. Други народи који би долазили на простор културно надмоћнијег народа, усвајао би њихове обичаје и наставо да функционише према сличној религијско-социјалној матрици. Међутим, израилски пророци и групације оданих јахвеиста нису прихватили такав модел. Иза многих библијских наратива и пророчких осуда јасно се види жестока супротстављеност хананским кутовима.

Критика хананских култова била је критика једног животног стила који се дубоко одражавао на религијску свест, и истодобно извирао из ње. Критика се огледа и у приповести о Кајину и Авељу. Кајин је ратар, парадигма Хананаца. Његову жртву Бог не прихвата, него пастира-номада Авеља. Посебно су пророци 8. века, Осија и Амоса, критиковали паганске ритуале. Суштина неморала тадашњих Израилаца, према пророчком схватању, била је у њиховој изврнутој религијској пракси и склоност хананским кутовима, „Валу и Астарту“. Чак и када су формално исповедали Јахвеа, они су га више поштовали као Вала, бога добара и власништва. Тако Осија у лику неверне жене, сагледава читави Израил, који се на сличан начин протитуише са хананским боговима (2, 5). Сврха такве вере била је постизање материјалног благостања, које се омогућава кроз ритуале божанствима плодности.¹⁶ У таквим кутовима присутни су јаки елементи магијске свести. Требало је вршити одређене ритуалне радњи да би се постигао жељени ефекат. Сам Јахвеов култ често је бивао ритуализован и претваран у устаљене религијске обрасце, који су затамњивали изворни смисао вере.

Пророци не само да су били мањина, него су често прогањани и сматрани реметилачким елементом унутар народа, што показују и циклуси приповести о Илији и Јелисеју. Већинска израилска зајеница, предвођена царем и двором, прихватала је систем близак осталим народима. Израил као политички ентитет, могао је да опстане као царевина, само ако је био устројен по тада важећим моделима. Проблем је био што су се тиме урушавали јахвеистички идеали. Разумљиво

¹⁵ F. Stolz, *Unterscheidung von Gott und Welt: Monotheismus*, у: F. Stolz, *Weltbilder der Religionen, Kultur und Natur. Diesseits und Jenseits. Kontrollierbares und Unkontrollierbares*, Pano Verlag, Zürich 2001, 146.

¹⁶ Уп. Ц, Дрејн, *Увођење у Стари Завеш*, Београд 2003, 179-180.

је зашто библијски писац приписује грехе Соломону, и његовом увођењу страних култова, који су кварили истинску веру у Јахвеа. У суштини са Соломоном и развојем државног апарата настаје системско кварење ранијих идеала. Идеали слободe и једнакости ишчезавали су у процесу успостављања хијерархијски устројене држава. Заправо, пророци су критиковали саму концепцију царства (уп. Ос 9, 15). У 1Сам 8, 1сс се говори како се прваци дошли код Самуила да им постави цара. Библијски писац даље наводи реакцију Самуилову: *И рече: ово ће бити начин којим ће цар царовати над вама: синове ваше узимаће и међати их на кола своја и међу коњике своје, и они ће шрчати пред колама његовим; И оставиће их да су му ишсућници и њедесейници, и да му ору њиве и жњу леишину, и да му граде рајне сираве и шито треба за кола њејова. Узимаће и кћери ваше да му граде мирисне масици и да му буду куварице и хлебарице. И њиве ваше и винограда ваше и маслинике ваше најбоље узимаће и раздавати слушама својим. Узимаће десейтак од усева ваших и од винограда ваших, и даваће дворанима својим и слушама својим. И слује ваше и слукиње ваше и младиће ваше најлеише и мајарце ваше узимаће, и обршати на своје њослове. Сјада ће ваша десейковати и ви ћете му бити робови. Па ћете онда викати ради цара својеја, којеја изабраси себи; али вас Госјод неће онда услышати* (1Сам 8, 11-18). У овим речима изложена је теолошка визија једне теолошке струје, која се жестоко противила и самој идеји царевине. У библијским студијама она се означава као антимонархистичка (уп. 1Сам 8; 10, 17-25; 12).

Напетости између јахвеиста и синкретиста кулминирале су у 8. веку, када је дошло до већег социјалног раслојавања. То је био својеврсан период транзиције друштва. Државни апарат је грађен на хијерархијским основама, што је претпостављало да настане слој богатих људи. Томе је допринело и освајање нових територија. Пораст моћи и богатства одређених слојева дешавао се на рачун сиромашних (уп. Мих 2, 2). Вера у бога Вала – земљопоседника, претпостављала је такав култ. Знак да је бог на нечијој страни огледала се у његовом материјалном иметку, у изобилности усева. Данас је могуће само претпоставити (на основу актуелних аналогича) на које је све перфидне начине извођена таква транзиција. Пророци су се ангажовано укључивали у борбу против тога. Пример је пророк Илија који се супротстављао Ахаву и Језавели и упуштао у активну борбу са паганским култовима и обичајима (1Цар 17–19).¹⁷ Вероватно су негде у том раздобљу, израилски теолози направили идеализовану поделу земље по племенима и изводили бројне родослове. Иако су ти делови Старог Савеза могу савременом читаоцу изгледати досадно и бесмислено, они су у време настанка и касније имали изразиту теолошку важност. То је био начин на који се показивало да је земља подељена по племенима и породицама, те стога треба да буде у њиховом власништву, док су родослови имали за циљ да покажу генаолошку везу тада потлачених и обесправљених са њиховим прецима који су добили ту земљу.

¹⁷ Уп. Е. Ф. Kempbell Jr., *A Land Divided: Judah and Israel from the Death of Solomon to the Fall of Samaria*, у: М. Coogan (ed.), *The Oxford History of the Biblical World*, Oxford University Press 1998, 221-223. (Е. Ф. Кембел, *Подељена земља*, у: М. Куган [прр], Оксфордска историја библијског света, Београд 2006, 337-340).

Готово читаво раздобље монархије обележено је напетом између јахвеиста и оних склони поштовању других богова.¹⁸ Међутим, било би тешко разумети толики бунт пророка да је у питању тек нека ритуална разлика између култа Јахвеа и других богова или да се ради о безрезервној наклоности националном богу. Пророци су, због греха Израила, често најављивали пропаст сопственом народу (2Цар 21, 12-15; Ос 7-8; Ам 3, 9-11). Израилов Бог је тај који позива Асирце као казну која треба да снађе Јефрема и Јуду. Бог исто подиже вавилонског цара да поруши Јерусалим. Критика коју пророци износе на рачун Израила сведочи да Јахве није национални бог у класичном смислу. Истовремено, у старосавезним списима могу се наћи многа места где се у говори о томе да Израилци нису бољи од других, напротив. У неким текстовима се помињу не-Израилци који су били врло честити људи (фараон у приповести о Авраму и Сари, Авимелех, Урија Хетејин, Нинивљани који се кају). Заправо, припадност истинском Израилу подразумевала је особен начин живота, којим је превазилажен национални оквир, а нагласак стављан на испуњавање одредаба Савеза. Свакако, треба бити свестан тога да су код пророка често одсликани чисти идеали и готово утопистички погледи, чега су и сами често били свесни (уп. Ис 2, 12; 13, 6,9; Јл 3, 14; Ам 5, 18-20; Овд 1, 15). Ипак, ти идеали су требало да буду важни религијски императиви.

Суштинска разлика између јахвеизма и паганских веровања била је у систему веровања. То се поготово односило у јахвеистичком разумевању човека. Пророци често замерају Израилу што на погрешан начин поштује Бога, приносећи жртве, док истовремено чине неправду ближњима (уп. Ам 2, 6; 3, 10; 4, 1; 5, 11-12). Пророци, јасно и енергично, одбацују такав култ: *Мрзим ваше њрабине, одбацио сам их, и нећу да миришем свећковина ваших. Ако ми принесете жртве њрабине и приносе своје, нећу их примити, и нећу њоједати на захвалне жртве од њојене сџоке ваше. Уклони од мене буку њесма својих, и свирање њсалтира њвојих нећу да чујем* (Ам 5, 21-23) или: *Јер милосрђе волим, не жртве, и њознавање Боја, не њрабине* (Ос 6, 6). Познавање Бога састоји су у држању Закона, који се пре свега односи на адекватан однос према другом човеку. Шта значи познавање Бога, може се прочитати из следећи речи: *Твој оџац чињаше њраво и њравду; даваше њравицу сиромашу и убојом! Зар не значи њо мене њознавати? џовори Јахве* (Јер 22, 16). Истинска вера у Јахвеа нужно подразумева пророков упут: *Показао њи је човече њија је добро, и њија Госјод њражи од њебе, осим да чиниш њравду и љубиш милосрђе...* (Мих 6, 8). Насупрот култа у којем се запостављао однос према ближњем, пророци наглашавају: *Нека њраво њече као вода и њраведносџи као силан њојок* (Ам 5, 24).

Наравно, овде се поставља питање шта је то за пророке правда. Познато је да се у старом Египту, у периоду Амарне, приношене обилате жртве боговима, док је највећи број становништва патио од неухрањености. То по себи можда не би изгледало толико застрашујуће да није у питању религиозни контекст. Међутим, запрепашћује чињеница да на такве праксе не постоје критички осврти египатских

¹⁸ Уп. В. Lang, *Der monarchische Monotheismus und die Konstellation zweier Götter im Frühjudentum: Ein neuer Versuch über Menschensohn, Sophia und Christologie*, Ein Gott allein? (OBO), Freiburg Schweiz 1994, 559-563.

теолога. Било је то испуњавање неке више правде (*maat*), која у постојању држи све. У периоду Амарне, статус праведника (*maaty*) стицао се кроз потпуну оданост владару и поретку (*maat*), који је он оличавао.¹⁹ У таквој концепцији значај појединачне личности био је затамњен. Робовласнички систем управо је заснован на религијском ниподаштавању обичног човека. Људи су могли само да подражавају и поштују постојећи поредак (правду), који није постојао због њих.

Међутим, за старосавезне пророке, праведност се меру у односу према другом. Испуњавање правде огледало се, пре свега, у љубави и самилости према ближњем: *Јер ако је ко љубаведан и пошћује закон и љубаву ... хљеб свој даје љадноме и ђолој одева* (Јез 18, 5.7с). Исација све то сажима у једном маху: *Што ће ми мноштво жрџава ваших? ђовори Госђод. Сити сам жрџава ђаљеница од овнова и ђреџилине од уђојене сђоке, и не марим за крв јунаца и јађећу и јајећу... Не ђриноситђе више жрђиве залудне; на кад ђадим се... На младине и ђразнике ваше мрзи гуша моја, досадише ми, ђоднеђи их не мођу. Када шириђе руке своје, заклањам очи своје од вас; и кад множиђе молиђиве, не слушаам; руке су ваше ђуне крви. Умиђше се, очистиђише се, уклониђе злоћу дела својих исђред очију мојих, ђрестианиђе зло чиниђи. Учиђе се добро чиниђи, ђражиђе ђравду, уђеђеном у ђомоћ ђриђеђише, сирђи до ђравде ђомозиђе, заузмђше се за удовицу* (1, 11-17). Свако је био дужан да испуњава правду. То се у пуном смислу односило на цара (Јер). Цареви нису требали да имају пуно коња, жена, сребра и златђа (Понз 17, 16-17), него да испуњавају Закон: *Да се не би ђодило срце ђеђово изнад браће ђеђове* (Понз 17, 20а). У наведеним одредбама Поновљеног закона исијавају старосавезни идеали: сви су пред Богом једнаки, а такви треба да буду међусобно. Идеални цар – Давид, у младости је био пастир, тиме је порекнуто свако божанско порекло израилског цара.

Већ је речено да је код Египћана и других народа, једино боголик био је владар. Насупрот таквих уверења стајало је старосавезно схватање да је сваки човек боголик (Пост 1, 26-27). У Библији је посебно наглашено достојанство човека, тако да на једном месту псалмисата каже да је човек нешто мањи од Елохима (Пс 8, 5). У том погледу, постоји једно доследно поклапање основних теолошких идеја. Бог који је склопио Савез са одбеглим робовима, јесте Бог који је човека као таквог створио по сопственом лику. Правилан однос према Богу, огледа се кроз однос према ближњем, јер је он боголик. Не постоје вредносне разлике између људи, не постоји свест о класама. Израил се саморазумевао као братство народа Божијег.²⁰ Изрази *re'a* (ближњи) и *'ah* (брат) обухватају све чланове синајског Савеза.²¹ ‘Синови Израилови’ били су народ братства, који телесно потиче од дванаест браће. Пример јаке повезаности изабраног народа види се и у односу према дужнику или слуги припаднику истог народа (Лев 21, 2.16; 22, 25; Понз 15, 2.12; 23, 20; 24, 7).²²

¹⁹ Уп. J. van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom*, in: I. Shaw (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt* Oxford University Press, 2000, 277-278. (J. ван Дијк, *Период Амарне и ђозно Ново царствђво*, у: И. Шо [прр], Оксфордска историја старог Египта, Београд 2004, 415).

²⁰ H. W. Wolff, *Anthropologie des Alten Testaments*, Gutersloh ²1973, 272.

²¹ J. B. Bauer, *Nachster* (BhW II), 903.

²² Уп. G. von Rad, *Das Gottesvolk im Deuteronomium* (BWANT 47), 1929, 12.

Према старосавезном схватању, истинска вера заснивала се на испуњењу обавеза преузетих склапањем Савеза. Израил је био позван да буде народ свет: *И бићеће ми свети, јер свети сам ја, Господ* (Лев 20, 26). Светост је подразумевала испуњавање правде и имање љубави и самилости. У такозваном Законику светости се налаже: *Немој мрзићи браћа својеја у срцу своме; слободно изрди ближњеја своја, и немој ширити преха на њему. Не буди осветиљубив, и не носи срдње на синове народа своја, него љуби ближњеја своја као себе самога; ја сам Господ* (Лев 19, 17-18). Одржавање Савеза са Јахвеом значило је испуњавање заповести, у којима се тражи љубав према Богу и ближњем. Љубити ближњег као самога себе, значило је, између осталог, доживљавати ти га као себи равног. Такву теологију антички свет није познавао.